

Razmatranja o posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva

Autorica govori o posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva pojedinih zemalja i zaključuje da je istraživanje odrednica nastanka posttranzicijske etape fundamentalno demografsko i ekonomsko-povijesno pitanje. Osobito je izbor kriterija za razgraničenje kasne tranzicijske podetape i posttranzicijske etape razvitka stanovništva, ali i razgraničenje drugih etapa odnosno podetapa u razvitku određenog stanovništva, iznimno složen teorijski i metodološki problem. Pokazuje se da je pri tom razgraničenju, odnosno pri određivanju posttranzicijske etape, potrebno navedenu problematiku obuhvatiti znatno šire i kompleksnije nego što to pretpostavlja/dopušta dosada respektirani isključivo formalni demografsko-statistički kriterij karakteristične brojčane razine stopa nataliteta/fertiliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta.

Ključne riječi: stanovništvo, posttranzicija, demografija, ekonomija, povijest.

Etapni razvoj stanovništva povijesni je fenomen i sastavni je dio procesa modernizacije društva. Teorijsko-metodološka konceptualizacija povijesnog razvitka stanovništva izgrađena je u prvoj polovici 20. stoljeća pod nazivom teorija demografske tranzicije (demografske revolucije). U okviru ukupnog razvitka stanovništva, etapa demografske tranzicije promatra se kao sastavni dio procesa modernizacije društva, jer odražava povijesne fenomene tog procesa tijekom posljednjega stoljeća (Landry, Notestein, Thompson).

Neke zemlje zapadne Europe doživjele su već tijekom 18. stoljeća inicijalnu podetapu demografske tranzicije, dok je ukupan proces demografske tranzicije u svojim pojedinim podetapama zahvatio do sredine 1980-ih godina gotovo sve zemlje svijeta. Zemlje u razvoju u kojima je taj proces još u tijeku nalaze se u njegovim različitim podetapama (Tabah 1989; Wertheimer-Baletić 1999). Razmatrano u svjetskim razmjerima, kronološki, demografska tranzicija završena je najprije u zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe, koje se danas, s obzirom na kriterije podjele na pojedine etape razvitka stanovništva koje postulira teorija demografske tranzicije, nalaze u posttranzicijskoj etapi svog razvitka. One stoga imaju relativno duge vremenske serije potrebnih demografsko-statističkih podataka te bogato iskustvo u empirijskoj istraženosti procesa demografske tranzicije. (Coale, Watkins 1986; Chesnais 1986).

U ovom radu razmatrat ćemo karakteristike posttranzicijske etape u razvoju stanovništva i metodološke probleme njezine determinacije s težištem na probleme razgraničenja kasne tranzicijske podetape i etape posttranzicije.

1.

Brojčano niske stope nataliteta/fertiliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta općenito su bitno obilježje posttranzicijske etape u razvoju stanovništva. Niska brojčana razina vitalnih stopa u posttranziciji bitno je određena socio-psihološkim i socio-kulturnim čimbenicima, dok su proces, odnosno etapu demografske tranzicije bitno uvjetovali modernizacijski, društveno-ekonomski činitelji. Niske reprodukcijske norme (mali broj djece u obitelji) koje su obilježje posttranzicije, određene su čimbenicima kao što su stil života potrošačkog društva, individualizam, hedonizam, aspiracije u radnoj karijeri i uopće čimbenici neekonomske prirode. Neki autori izričito drže da razdoblje posttranzicije, u kojem se odvija daljnje smanjivanje već i tako niskog nataliteta/fertiliteta i to primarno zbog djelovanja specifičnih socio-psiholoških činitelja, valja nazvati «druga demografska tranzicija» (Van de Kaa 1987; Tabah 1989).

Posttranzicijsku etapu u razvitku stanovništva s obzirom na odrednice reprodukcije stanovništva općenito označava racionalna i humana reprodukcija, u kojoj je broj rođene djece praćen vrlo niskim mortalitetom. Rezultanta te reprodukcije je niska razina nataliteta i mortaliteta s tendencijom prema njihovu uravnoteženju. Opseg te reprodukcije, mjeran agregatnim analitičkim pokazateljima, u posttranzicijskoj je etapi uglavnom ispod one razine koja se zahtijeva za obnavljanje generacija (tzv. *below replacement fertility*). Gledano kronološki, smanjenje opsega reprodukcije stanovništva ispod razine obnavljanja nastupa prvo kod ženskog stanovništva, padom neto stope reprodukcije ispod razine od 1,0 a zatim padom totalne stope fertiliteta (kao pokazatelja reprodukcije ukupnog stanovništva) ispod razine od 2,1.

Da bi se međutim posttranzicijska etapa mogla razgraničiti od prethodne podetape u razvitku stanovništva, tj. od kasne tranzicijske podetape, valja analizirati teorijski okvir i razmotriti metodološke probleme povezane uz determinaciju posttranzicijske etape. Temeljan metodološki problem u tom se kontekstu odnosi na određenje, za posttranzicijsku etapu karakteristične brojčane razine stopa nataliteta i mortaliteta. Težište u tom razmatranju valja staviti na neke bitne probleme koji se pojavljuju kada se posttranzicijska etapa određuje isključivo na osnovi formalnih demografsko-statističkih kriterija (kako to postulira teorija demografske tranzicije). Ti se kriteriji naime odnose na teorijski pretpostavljenu, za obilježavanje početka etape posttranzicije signifikantnu brojčanu razinu stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta stanovništva.

2.

Temeljni problem koji se postavlja pri razmatranju o posttranzicijskoj etapi jest pitanje determinacije te etape s obzirom na pretpostavljene demografsko-statističke kriterije o brojčanoj razini vitalnih stopa, posebice stope nataliteta/fertiliteta. Naime, temeljna pretpostavka teorije demografske tranzicije u tom pogledu indicira da će u uvjetima posttranzicije ta stopa sačinjavati bitnu odrednicu budućega prirodnog kretanja stanovništva i da će prirodni prirast tendirati prema nultoj stopi. No stvarni tijek demografskih promjena u području reprodukcije stanovništva u razvijenim europskim zemljama je dosada pokazao da se u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva mogu očekivati i da dolaze do izražaja tri moguće varijante međuodnosa stope nataliteta i mortaliteta: (a) oscilacija nataliteta oko pretpostavljene posttranzicijske razine (oko 14 promila), (b) blagi porast stope nataliteta iznad te razine i (c) smanjivanje nataliteta ispod razine mortaliteta, što znači prirodno smanjenje stanovništva (prirodnu depopulaciju).¹

Iako se tijekom pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća u razvijenim zemljama očekivala uglavnom prva ili druga varijanta, stvarni trend stope nataliteta tijekom sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina, pokazao je da je u znatnom broju tih zemalja zabilježena i treća, najmanje očekivana, depopulacijska varijanta (prirodno smanjenje stanovništva), te da u njima objektivno postoji daljnja tendencija prema pojačanju prirodne depopulacije,² ukoliko se apstrahira od mogućeg utjecaja populacijske politike. Takav budući trend odražava djelovanje brojnih specifičnih socio-psiholoških i socio-kulturnih čimbenika, koje je teško kvantificirati. Oni su imanentni visokorazvijenom, postindustrijskom društvu, «drugoj demografskoj tranziciji», a na natalitet djeluju izrazito ograničavajuće. Raščlamba tih činitelja zahtijeva pomnu socio-demografsku i socio-psihološku analizu *uzroka* niskog fertiliteta. Stoga se istraživanje novih odrednica niskog fertiliteta u visokorazvijenim zemljama – tzv. varijabli niskog fertiliteta, i to na temelju multidisciplinarnih istraživanja – drži općenito bitnom pretpostavkom za razumijevanje suvremene, u visokorazvijenim zemljama imanentne niske razine fertiliteta. To je istraživanje neophodno i da bi se shvatile promjene koje ubuduće mogu nastati u području ukupnoga i specifičnoga, prema raznim obilježjima diferenciranog nataliteta/fertiliteta.

Postojeća periodizacija na karakteristične etape/podetape u razvitku stanovništva, odnosno postojeći kriteriji na temelju kojih je ta periodizacija izvršena,

¹ U tom je smislu Notestein pisao: «Stanovništvo u kojem je fertilitet pao ispod nivoa zamjene, ili ono u kojem je (fertilitet – op. A. W. B.) blizu nje ili se rapidno njoj približava, može se označiti kao stanovništvo tipa I. ili tipa početnog smanjivanja stanovništva» (Notestein 1953, 41).

² Prirodno smanjenje stanovništva («negativni prirast») zabilježeno je već između 1975. i 1980. godine povremeno u nekim zemljama: u SR Njemačkoj, Austriji, Luksemburgu, a nešto kasnije i u Danskoj i Mađarskoj.

predmet su našeg daljeg razmatranja. Naime, periodizacija razvitka stanovništva sadržana u teoriji demografske tranzicije izvršena je na temelju formalnih demografsko-statističkih kriterija, s obzirom na određenu, karakterističnu brojčanu razinu stope nataliteta i mortaliteta i njihovih tendencija. Pritom je implicirana pretpostavka da se iza brojčane razine tih stopa krije određena razina društveno-ekonomskog razvoja i njemu odgovarajući društveno-ekonomski, kulturni, zdravstveni i drugi uvjeti. No s aspekta povijesne, društveno-ekonomske uvjetovanosti početka procesa demografske tranzicije (koji, kako je poznato, nastupa prvo u području mortaliteta, pa zatim nataliteta), neminovno se postavlja pitanje: je li gornja pretpostavka uvijek, u svakoj zemlji, u skladu s realno dostignutom razinom društveno-ekonomskog razvoja i sa stupnjem razvitka onih društvenih procesa u okviru globalnog procesa modernizacije društva, koji bitno određuju «nastanak» ili «prag» nastanka posttranzicijske etape u razvitku stanovništva (a to su procesi industrijalizacije, urbanizacije, širenja obrazovanja i promjene vrijednosnog sustava).

Na temelju postojećih demografskih podataka i pokazatelja koji se odnose na sastavnice prirodnog kretanja stanovništva (natalitet, mortalitet, prirodni prirast) u određenom razdoblju i na određenom području, često nalazimo upravo takve brojčane razine tih pokazatelja, koje se općenito u teoriji demografske tranzicije, a i u praksi njezine analitičke razrade, povezuju uz nastanak posttranzicijske etape. Bitno je međutim, da te pretpostavljene brojčane razine stopa nataliteta, mortaliteta, prirodnog prirasta i drugih relevantnih demografskih stopa nisu ni jedini, ni dostatni indikator da je nastupila posttranzicijska etapa u razvitku stanovništva određene zemlje. Pokazuje se, naime, da takve posttranzicijske brojčane razine možemo evidentirati primjerice i u zemljama u kojima nije dostignut tako visok stupanj društveno-ekonomskog razvoja, niti su u njima promjene u strukturi privrede, u kvaliteti urbanizacije naselja i ostalih razvojnih modernizacijskih procesa takvog karaktera da bi «opravdale», odnosno dovele do stvarno postignute niske, («posttranzicijske») brojčane razine navedenih demografskih pokazatelja.

Prema tome, potrebno je pored evidentirane brojčane razine stopa nataliteta, mortaliteta i drugih demografskih pokazatelja u pojedinoj zemlji, također analizirati u statističkim izvorima postojeće društveno okružje i specifične životne uvjete u kojima se odvijala reprodukcija stanovništva na određenom području (gospodarske, kulturne, političke, zdravstvene itd.). Može se primjerice doći do zaključka da su takvu nisku «posttranzicijsku» brojčanu razinu vitalnih stopa uzrokovale deformacije koje su se, stjecajem raznih mogućih okolnosti i čimbenika (gospodarskih, političkih, socio-kulturnih), mogle naći u određenom razdoblju u određenoj zemlji. (Karaman 1986).

Činjenica je da su mnogi pokazatelji relevantni i dolaze u obzir prilikom razmatranja društveno-ekonomskih i ostalih uvjeta značajnih za nastanak posttranzicijske etape u razvitku stanovništva jedne zemlje. Iz njihova zajedničkog djelovanja i međuodnos trebala bi uslijediti niska, teorijski pretpostavljena posttranzicijska

brojčana razina stope nataliteta, mortaliteta i drugih pokazatelja reprodukcije stanovništva. U tom je kontekstu važno napomenuti da je još tzv. teorija praga razvoja («threshold hypothesis»), potrebna za otpočinjanje dugoročnog smanjivanja nataliteta, uzimala u obzir više pokazatelja. To su: očekivano trajanje života (za žene), potrošnja energije *per capita*, ekonomski postotak aktivnog stanovništva u poljoprivredi, postotak upisanih u prve razrede osnovne škole (napose za žensku djecu), broj stanovnika na jedan bolnički krevet, te dnevni optjecaj novina *per capita*. (United Nations 1973). Značajke korelacije između pojedinih indikatora društveno-ekonomskog razvoja i stope nataliteta pokazale su da je određena brojčana razina stope nataliteta sintetički razvojni indikator. Nizak natalitet usko je povezan uz određene aspekte procesa modernizacije društva i strukturne promjene koje on implicira. Tako se primjerice pokazuje da se niska, posttranzicijska razina nataliteta (izražena stopom nataliteta, totalnom stopom fertiliteta, stopom neto reprodukcije i sl.) javlja u dugoročnom razdoblju, uz tendenciju blagog opadanja onda kada jedan, dva ili više međusobno povezanih indikatora, preko kojih određeni činitelji djeluju na fertilitet, postignu određenu brojčanu vrijednost koja odražava visoku razinu ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja.

Pritom se ne smije zaboraviti stvarna mogućnost odstupanja brojčane vrijednosti pojedinog indikatora relevantnog za početak posttranzicijske etape na određenom području, od teorijski pretpostavljene, za posttranzicijsku etapu indikativne brojčane vrijednosti (primjerice udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu) i u vremenu i prostorno. Činjenica je da za svaki od tih indikatora ne postoji neka nepromjenjiva/konstantna brojčana vrijednost koja bi u svakom razdoblju i na svakom području označavala *prag* promjene, tj. prag posttranzicijske etape za smanjivanje nataliteta/fertiliteta. Ta se, naime, vrijednost može znatno mijenjati pod utjecajem promjene životnih uvjeta u pojedinim zemljama.

Bitno je naglasiti da među navedenim indikatorima društveno-ekonomskog razvoja reprezentativnim za određenu brojčanu razinu nataliteta/fertiliteta, značenje sintetičkog indikatora, koji u sebi sadrži brojne druge za nivo fertiliteta relevantne čimbenike, ima ekonomsko-socijalna struktura stanovništva. Ta se struktura izražava kroz postotni udio poljoprivredne radne snage u ukupnoj radnoj snazi ili kroz postotak poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu. No to ne znači da ne postoje i drugi sintetički indikatori relevantni za razinu fertiliteta, kao što su npr. nacionalni dohodak *per capita*, stupanj općeg obrazovanja, stupanj urbanizacije naselja, razina i kvaliteta zdravstvene zaštite, opseg i brzina protoka informacija i sl. Međutim, svi su oni zapravo parametri više ili manje sadržani u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva i mijenjaju se pod utjecajem njezinih promjena, kao što se i ta struktura mijenja pod utjecajem njihovih promjena. Ekonomsko-socijalna struktura stanovništva je među svim navedenim indikatorima temeljni sintetički razvojni indikator i relevantna je u svim svojim pojedinačnim obilježjima, kako za dostignutu razinu društveno-ekonomskog razvoja, tako i za dostignutu brojčanu

razinu stope nataliteta/fertiliteta, dakle i za dostignutu etapu/podetapu karakterističnu za razvitak stanovništva određene zemlje.

Pri razmatranju posttranzicijske etape i njoj odgovarajuće brojčane razine stopa nataliteta i drugih pokazatelja reprodukcije stanovništva, kao i odgovarajuće razine dostignutog društveno-ekonomskog razvoja, važno je napomenuti da nije egzaktno utvrđeno koja je to razina ekonomskog razvoja kojoj odgovaraju navedene «kritične» brojčane vrijednosti stopa nataliteta i mortaliteta. A upravo se na temelju razine tih stopa vrši orijentaciono razgraničenje pojedinih etapa odnosno podetapa u razvitku stanovništva (npr. između kasne tranzicijske podetape i posttranzicijske etape). Stoga, prije nego što se empirijski utvrdi da je na određenom području nastupila posttranzicijska etapa, imajući u vidu kao kriterij njezine determinacije formalni demografsko-statistički kriterij brojčane razine stope nataliteta i mortaliteta, bilo bi potrebno empirijski utvrditi (što je u teoriji demografske tranzicije propušteno) sljedeće: (a) potrebnu razinu ekonomskog razvoja, (b) strukturu stanovništva po djelatnostima koja odgovara toj razini razvoja i (c) karakteristike ekonomsko-socijalne strukture stanovništva pri kojima se pojavljuje režim reprodukcije stanovništva imanentan posttranzicijskoj etapi. To bi bili bitni kriteriji za utvrđivanje reprezentativnosti karakterističnih posttranzicijskih brojčanih razina stopa nataliteta i mortaliteta u pojedinim zemljama.

Nakon što se te karakteristike istraže i kvantificiraju, tada valja u konkretnim razvojnim uvjetima pojedinih zemalja analizirati eventualno nastala odstupanja stvarno utvrđenih stopa nataliteta, koja su došla do izražaja u odnosu na teorijski postavljenu, a danim razvojnim uvjetima odgovarajuću brojčanu razinu stope nataliteta, koja odgovara utvrđenom, za posttranzicijsku etapu karakterističnom pragu društveno-ekonomskog razvoja.

Na temelju tako upotpunjenih kriterija za utvrđivanje posttranzicijske etape u razvitku stanovništva određene zemlje, valjalo bi utvrditi uzroke zbog kojih se određena brojčana razina stope nataliteta – primjerice, u Hrvatskoj je 1970. iznosila 13,9 živorođenih na 1000 stanovnika³ – ne može smatrati stvarnom posttranzicijskom razinom, iako se ista, gledano prema demografsko-statističkom kriteriju nastupanja posttranzicijske etape (razina stope nataliteta od oko 14 promila i manje), poklapa s teorijskom brojčanom razinom te stope.

3.

Pitanje determinacije razine društveno-ekonomskog razvoja kojoj odgovaraju teorijski pretpostavljene brojčane vrijednosti stopa nataliteta i mortaliteta – na

³ To je bila najniža razina stope nataliteta u razdoblju opadanja nataliteta u Hrvatskoj nakon 1954. godine.

osnovu kojih je izvršena etapna periodizacija razvoja stanovništva, odnosno na osnovu kojih je izvršeno razgraničenje između kasne tranzicijske podetape i posttranzicijske etape – temeljno je pitanje kriterija za određenje početka posttranzicijske etape, jer činjenica je da brojčano ista, niska razina stope nataliteta i mortaliteta može biti zabilježena u zemljama koje se prema stupnju ekonomskog razvoja međusobno razlikuju.⁴ Ilustrativan je u tom pogledu primjer da je posttranzicijska, niska razina stope nataliteta – inače smatrana kao prag nastupanja posttranzicijske etape u razvoju stanovništva – zabilježena u većini istočnoeuropskih bivših socijalističkih zemalja već nakon 1965. godine⁵ i to na znatno nižoj razini gospodarskog razvoja i pri znatno slabije razvijenoj ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva, nego što bi odgovaralo posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva i razini razvoja postindustrijskog društva. Isto je takva niska brojčana razina stope nataliteta zabilježena npr. u zapadnoeuropskim zemljama otprilike desetljeće kasnije, tj. nakon 1975. godine, a one su tada evidentno bile na znatno višem stupnju razvoja nego istočnoeuropske zemlje koje desetljeće ranije.

Valja također imati na umu da isto tako nisku brojčanu razinu stope nataliteta, u zemljama koje se međusobno razlikuju po razini gospodarske razvijenosti, po strukturi privrede i njoj odgovarajuće ekonomsko-socijalne strukture stanovništva, uvjetuju često različiti čimbenici. Neki od njih djeluju u uvjetima slabije razvijenosti (nižeg stupnja ekonomske razvijenosti i njemu odgovarajuće slabije razvijene ekonomsko-socijalne strukture stanovništva), a drugi u razvijenim sredinama, u uvjetima višeg stupnja razvijenosti i razvijene ekonomsko-socijalne strukture stanovništva u postindustrijskom društvu. Pokazuje se nadalje da isti čimbenici, ali u različitim uvjetima ekonomske razvijenosti, djeluju na razinu nataliteta različitim intenzitetom. Tako u uvjetima nižeg stupnja razvijenosti, koji sa sobom nose svoje specifične razvojne i ostale probleme, utjecaj gospodarskih činitelja na reprodukcijsko ponašanje i stopu nataliteta očigledno je jači nego u uvjetima koje obilježava visok stupanj razvijenosti karakterističan za posttranzicijsku etapu razvoja stanovništva. Razumljivo je prema tome da je različita jačina djelovanja ekonomskih i neekonomskih čimbenika na tzv. norme reprodukcije stanovništva, odnosno na razinu nataliteta/fertiliteta kao njihov brojčani izraz, u različitim uvjetima ekonomske razvijenosti i njoj imanentne strukture privrede i ekonomsko-socijalne strukture stanovništva. Pokazuje se da je utjecaj neekonomskih čimbenika u pravilu jači kada se radi o visokorazvijenoj zemlji u smislu djelovanja socio-psiholoških čimbenika na reprodukciju stanovništva. Ali on može biti vrlo jak i biti čimbenikom rezistencije i u uvjetima slabije razvijenosti određene zemlje.

⁴ U pogledu brojčane razine stope mortaliteta, demografske su zakonitosti kao i korelacija sa razinom društveno-ekonomskog razvoja jasno vidljive, prezentnije i jačeg intenziteta nego kada se radi o natalitetu.

⁵ To je zabilježeno u Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Bugarskoj i Rumunjskoj.

Postoji također i diferencijacija u pogledu djelovanja pojedinih neekonomskih čimbenika (socijalnih, socio-kulturnih, socio-psiholoških, konfesionalnih) u zemljama koje se međusobno razlikuju po stupnju gospodarskog razvoja, a u kojima je dostignuta niska posttranzicijska brojčana razina stope nataliteta/fertiliteta i drugih pokazatelja reprodukcije stanovništva.

Na temelju navedenih demografsko-statističkih kriterija (brojčana razina stope nataliteta i mortaliteta), posttranzicijska je etapa dakle nastupila u istočnoeuropskim, bivšim socijalističkim zemljama, već u drugoj polovici šezdesetih godina. I u nekim drugim niskonatalitetnim područjima, primjerice u Hrvatskoj, također je potkraj 1960-tih godina evidentirana niska «posttranzicijska» brojčana razina ovih stopa. Ali razina ekonomskog razvoja kao i njemu odgovarajuća struktura privrede i ekonomsko-socijalne strukture stanovništva u Hrvatskoj nisu u to vrijeme bili u skladu sa navedenom niskom razinom vitalnih stopa. Jer činjenica je da je niska, «posttranzicijska» razina ovih stopa, zabilježena u nas znatno ranije nego što je dostignut toj razini odgovarajući stupanj gospodarskog razvoja i životnog standarda stanovništva, tj. već tijekom 1960-ih godina (Wertheimer-Baletić 1971). Opravdano je stoga zapitati se, je li u Hrvatskoj uopće nastupila posttranzicijska etapa u razvitku stanovništva ili je u pitanju njezin deformativni tijek u pogledu razine stope nataliteta i mortaliteta, odnosno svojevrsna «kvaziposttranzicija» ili «inducirana posttranzicija» uslijed specifičnih čimbenika (ekonomskih, demografskih – osobito emigracijskih, političkih). Budući da ekonomski razvojni uvjeti u Hrvatskoj osobito krajem 1960-ih i na početku 1970-ih godina, a sličan je slučaj i u 1980-im i 1990-im godinama, nisu bili takvi da bi mogli rezultirati zabilježenom niskom brojčanom razinom stope nataliteta, slijedi da su na to djelovali specifični utjecaji/činitelji koji su u nas uvjetovali ubrzanje tranzicije u području nataliteta.

U Hrvatskoj su, dakle, na to ubrzanje djelovali mnogi neekonomski čimbenici, koji su međutim posredno bili uvjetovani nepovoljnim gospodarskim, političkim i drugim prilikama (primarno veliko iseljavanje mladih ljudi u tuđinu). Ti su čimbenici djelovali restriktivno na porast nataliteta, odnosno uvjetovali su – uz ostalo – opadajući i nizak natalitet, a osobito nizak specifičan fertilitet u dobi najveće plodnosti žena (20-29 godina). Prije svega bi trebalo dakle istražiti uzročnike/varijable ukupne i po dobi specifične niske plodnosti u Hrvatskoj, a zatim razmotriti postoji li veća ili manja jednoobraznost u pogledu identiteta tih čimbenika u različitim zemljama u kojima je natalitet/fertilitet snižen na nisku, teorijski pretpostavljenu «posttranzicijsku» razinu, bez odgovarajuće osnove za to u aktualnoj razini gospodarske razvijenosti i njoj odgovarajuće ekonomsko-socijalne strukture stanovništva (Wertheimer-Baletić 1992).

Nadalje, valja postaviti još dva pitanja: (1) bi li u uvjetima višeg stupnja ekonomskog razvoja, koji bi odgovarao teorijski pretpostavljenoj razini nataliteta imanentnoj posttranzicijskoj etapi, djelovali na natalitet isti oni faktori koji i danas djeluju i (2) bi li isti ti čimbenici i u takvim uvjetima djelovali istom jačinom na smanjivanje

nataliteta, kao što djeluju u sadašnjim prilikama života. Uzmimo na primjer zaposlenost žena, čimbenik u čijem pogledu postoji opća suglasnost da na razinu nataliteta djeluje restriktivno. Postavlja se pitanje: bi li visoka stopa zaposlenosti žena u povoljnijim gospodarskim (materijalnim) uvjetima života obitelji (kada bi žena mogla platiti usluge u kućanstvu i usluge za čuvanje djece) istim intenzitetom djelovala na smanjenje broja djece, kao što je slučaj u uvjetima niže razine ekonomskog razvoja (kada su dva izvora dohotka egzistencijalna nužnost kako bi se osigurao određeni, u danim uvjetima zadovoljavajući standard života obitelji).

No za naša razmatranja i dalje ostaje kao relevantna činjenica da je niska razina nataliteta, karakteristična za posttranzicijsku etapu u visokorazvijenim zemljama, zabilježena tijekom sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina i u mnogim zemljama koje su na znatno nižem stupnju ekonomskog razvoja. Demografske, socio-ekonomske, socio-psihološke i druge posljedice toga niskog nataliteta prisutne su i djeluju u tim zemljama, bez obzira na to radi li se doista – s obzirom na razinu dostignutog ekonomskog razvoja i njoj odgovarajuće strukture privrede i ekonomsko-socijalne strukture stanovništva – o posttranzicijskoj razini nataliteta ili je u pitanju «kvaziposttranzicija», odnosno «inducirana posttranzicija» u području nataliteta, uvjetovana specifičnim gospodarskim, socijalnim, političkim, socio-psihološkim i sličnim uzrocima.

Razina stope nataliteta je u gotovo svim istočnoeuropskim bivšim socijalističkim zemljama (osim Poljske i iz specifičnih razloga povremeno Rumunjske) već od druge polovice 1960-ih godina bila niska, a one su u pogledu stupnja razvoja bile daleko ispod one razine ekonomske razvijenosti i odgovarajuće privredne strukture i ekonomsko-socijalne strukture stanovništva, koje objektivno uvjetuju posttranzicijsku razinu nataliteta u razvijenim zemljama (Berelson 1974). To znači da su u njima na smanjivanje nataliteta djelovali specifični čimbenici koji ne proizlaze iz visokorazvijene strukture privrede i njoj odgovarajuće, razvijene ekonomsko-socijalne strukture stanovništva. Odnosno, ti čimbenici nisu povezani uz visoku razinu životnog standarda (koja uvjetuje sadašnje reprodukcijske norme u visokorazvijenim zemljama), već su bili izraz posebnih limitirajućih faktora koji su djelovali na smanjivanje nataliteta u uvjetima slabije razvijenosti.

Činjenica jest, prema tome, da stvarno demografsko stanje u mnogim zemljama pokazuje kako je moguće da stopa nataliteta/fertiliteta padne na nisku posttranzicijsku razinu koja više ne osigurava obnavljanje stanovništva. Unatoč tomu, dolazi do izražaja da u tim zemljama nije dostignuta ona razina razvoja i odgovarajuća struktura privrede i ekonomsko-socijalna struktura stanovništva koje bi objektivno uvjetovale nastanak posttranzicijske etape, odnosno uspostavljanje stabilnog režima reprodukcije stanovništva s karakteristično niskim stopama nataliteta i mortaliteta.

4.

Prema formalnim demografsko-statističkim kriterijima koje je inaugurirala teorija demografske tranzicije, posttranzicijskom režimu reprodukcije formalno odgovara onaj tip reprodukcije u kojem je natalitet pao na nisku razinu koja približno odgovara postignutoj razini mortaliteta i nultom prirodnom prirastu (bilo da je natalitet nešto viši od razine općeg mortaliteta, bilo da je u pitanju nulti prirast ili prirodno smanjenje stanovništva). Očigledno je, dakle, da ovakav demografsko-statistički, formalni kriterij periodizacije razvoja stanovništva na etape/podetape razvoja, napose kada je u pitanju razgraničenje između kasne tranzicijske podetape i posttranzicijske etape na temelju evidentirane brojčane razine vitalnih stopa, nije *pouzdan* kriterij za periodizaciju takvog tipa. Stoga prilikom zaključivanja o tome je li na određenom području nastupila posttranzicijska etapa ili nije, gore navedeni kriterij valja upotpuniti dodatnim, društveno-povijesnim, međusobno usko povezanim relevantnim pokazateljima. Radi se o sljedećim pokazateljima: (a) duljina vremenskog razdoblja u kojem je evidentiran niski natalitet, (b) utjecaj tzv. eksternih čimbenika, (c) duljina tendencije prema uravnoteženju brojčane razine komponenti prirodnog kretanja (nataliteta i mortaliteta) i (d) dostignuta razina ekonomskog razvoja i postojeće karakteristike ekonomsko-socijalne strukture stanovništva.

U pogledu duljine vremenskog razdoblja trajanja demografske pojave, primjericе smanjivanja nataliteta kao prvoga navedenog indikatora, treba razmotriti je li u danim uvjetima postignuta niska brojčana razina stope nataliteta i mortaliteta u određenoj zemlji prisutna u duljem razdoblju (u razdoblju od barem jednog desetljeća) ili se radi o privremenom fenomenu. O tome, naime, ovisi u kojoj mjeri takva pojava (niska i opadajuća razina nataliteta) odražava stvarnu tendenciju opadajućeg i niskog nataliteta. Jer ona je statistički signifikantna samo kada se radi o tendenciji, pa se tada na temelju nje – uz ostale iste uvjete – može pretpostaviti da je na određenom području nastupilo posttranzicijsko razdoblje u razvitku stanovništva. U pogledu utjecaja eksternih čimbenika na razinu određene demografske pojave (nataliteta, mortaliteta) treba utvrditi je li na danom području niska razina tih stopa bila uvjetovana privremenim/povremenim djelovanjem nekih eksternih faktora (npr. ratom, ekonomskom krizom, zaraznom epidemijom, prirodnom katastrofom). Za određenje posttranzicijske etape nije irelevantno je li ta niska stopa nataliteta rezultanta smirenog razvitka stanovništva u mirnodopskim uvjetima i okruženju ili je nastala uslijed kratkoročnog djelovanja određenoga eksternog činitelja. Uravnoteženje niskih stopa nataliteta i mortaliteta koje tendira nultom prirastu (stacionarnom tipu stanovništva) teorijski je pretpostavljena završnica procesa demografske tranzicije, odnosno ulaska određenog stanovništva u posttranzicijsku etapu. Da bi se međutim za postignutu nultu stopu prirodnog prirasta stanovništva u određenoj zemlji/regiji moglo smatrati kako je indikator

nastanka/početka posttranzicijske etape, valja istražiti je li u pitanju samo privremena pojava (nastala, primjerice, smjenom brojčano većih generacija onima koje su brojčano manje) ili je izraz trajnije iskazane tendencije u smanjivanju nataliteta/fertiliteta i mortaliteta. I konačno, u pogledu dostignute razine ekonomskog razvitka i odgovarajuće ekonomsko-socijalne strukture stanovništva, valja utvrditi da li ta razina, kao i karakteristike navedene strukture stanovništva dotične zemlje, odgovaraju visokorazvijenom postindustrijskom društvu s visokim stupnjem urbanizacije naselja, s visokom razinom obrazovanja, s visokim udjelom stanovništva nepoljoprivrednih zanimanja. Drugim riječima, treba istražiti ekonomsko i društveno okruženje u kojemu je došlo do niske razine nataliteta i mortaliteta s tendencijom ka nultom prirodnom prirastu u određenoj zemlji.

5.

I da zaključimo. Iz ovih razmatranja slijedi da je istraživanje odrednica nastanka posttranzicijske etape u razvitku stanovništva određene zemlje fundamentalno demografsko i ekonomsko-povijesno pitanje. Osobito je izbor kriterija za razgraničenje kasne tranzicijske podetape i posttranzicijske etape razvitka stanovništva, ali i razgraničenje drugih etapa odnosno podetapa u razvitku određenog stanovništva, iznimno složen teorijski i metodološki problem. Pokazuje se da je pri tom razgraničenju, odnosno pri određenju posttranzicijske etape, potrebno navedenu problematiku obuhvatiti znatno šire i kompleksnije nego što to pretpostavlja/dopušta dosada respektirani isključivo formalni demografsko-statistički kriterij karakteristične brojčane razine stopa nataliteta/fertiliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta. Problem tog razgraničenja valja razmatrati u kontekstu povijesne, društveno-ekonomske uvjetovanosti, uz analitički instrumentarij svih relevantnih, ali s obzirom na svrhu razgraničenja, selektivnih demografskih i povijesnih društveno-ekonomskih čimbenika i pokazatelja.

Literatura

1. Berelson, B. (edited): *Population Policies in Developed Countries*, Population Council, McGraw Hill, New York 1974.
2. Chesnais, J. C. *La transaition demographique*, Presses Universitaires de France, Paris 1986.
3. Coale, A., Watkins Cotts, S. (edited): *Fertility Decline in Europe*, Princeton University Press, Princeton 1986.
4. Karaman, I. *Proces tranzicije stanovništva u Hrvatskoj i njihova socio-ekonomska osnova (do 1918)*, Sociologija sela, br. 24/1986, Zagreb.

5. Landry, A. *La revolution demographique*, Paris 1934.
6. Notestein, F. W. *The Economics of Population and Food Supplies, Economic Problems of Population Change*, 8-th International Conference of Agricultural Economists, Oxford University Press, London 1953.
7. Tabah, L. *From one Demographic Transition to Another*, *Population Bulletin of the United Nations*, 28/1989, New York.
8. United Nations, Population Division, *The Determinants and Consequences of Population Trends, New Summary and Findings on Interaction of Demographic, Economic and Social Factors*, Vol. I., New York 1973.
9. Van de Kaa, D. J. *Europe's Second Demographic Transition*, *Population Bulletin* vol. 42, No. 1, March 1987, Washington D. C.
10. Wertheimer-Baletić, A. *Stanovništvo SR Hrvatske – Studije*, Školska knjiga, Zagreb 1971.
11. Wertheimer-Baletić, A. *Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj*, *Encyclopaedia moderna*, 38/1992.
12. Wertheimer-Baletić, A., *Stanovništvo i razvoj*, Nakladna kuća MATE, Zagreb 1999.

Summary

Considerations about the Post-Transitory Phase of Population Development

In this paper the author analyzes the post-transitory phase of the population development in various countries. She concludes that the detecting of the conditions for the emergence of the post-transitory phase is a fundamental demographic, economic and historical issue. A particularly complex methodological issue is defining the dividing line between the late transitory phase and the post-transitory phase in the population development. In doing so, one has to approach the issue in a much more extensive and complex way, besides the usual criteria of exclusively formal demographic and statistic data regarding the rates of fertility, mortality and population growth.

Key words: population, post-transition, demography, economy, history.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 37

U SPOMEN IGORU KARAMANU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2005.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 37

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2005. godine

Naklada

400 primjeraka